

ПИТАННЯ ДАТУВАННЯ СЕРЕДНЯНСЬКОГО ЗАМКУ

Прохненко І.А. (Ужгород)

За останні десятиріччя значно зросла кількість польових археологічних досліджень середньовічних та ранньомодерних місцезнаходжень на території Закарпатської обл. України. Спеціалізований загін експедиції Ужгородського національного університету основну увагу приділив вивченню пунктів в Виноградіві, Королеві, Середньому, Броньці, Квасові, Сільці, Вишкові та Чинадієві. Потужним культурним шаром, складною стратиграфією та значною кількістю знахідок вирізняється замок, який знаходиться біля села Середне Ужгородського р-ну Закарпатської області. Його історія широко представлена в науковій літературі. Однак тільки в незначній кількості публікацій наведені факти підтверджені даними письмових джерел. Особливо це стосується раннього періоду функціонування Середнього, який слабо представлений в документах. Кам'яні фортифікації навколо центрального укріпленого палацу були зведені в середині XVI сторіччя і саме з цього часу Середне стало замком. У XVI – XVII сторіччях він часто міняв своїх власників. Незважаючи на насичену подіями історію, на ньому і в його найближчій окрузі проводилися тільки незначні археологічні роботи. З 2008 року за вивчення взялася експедиція Ужгородського національного університету. На протязі польових сезонів 2008, 2017 – 2018 років в центральній частині пам'ятки біля укріпленого палацу були закладені три розкопи загальною площею більше 150 кв. м. Потужність культурного шару коливалася від 1,5 до 2,5 м. Під час робіт була зібрана значна колекція матеріалів, зокрема: тисячі фрагментів керамічного посуду, кахлі, вироби з кістки, скла та металу (домашнє начиння, елементи одягу, прикраси, товарні текстильні пломби, монети та зброя). Загальне датування знахідок – кінець XV – XVII сторіччя. Аналіз інвентарю замку, з урахуванням співставлення стратиграфічної ситуації і виявлених речей дозволяє говорити про існування укріпленого пункту з кінця XV до XVII сторіччя. Це датування не суперечить даним письмових джерел, але має суттєві відмінності з представленою у науковій літературі хронологією. Продовження археологічного дослідження і аналіз більшої кількості письмових джерел дозволить отримати додаткову інформацію про історію цієї ключової регіональної пам'ятки.

Ключові слова: Середне, замок, письмові джерела, датування, кераміка, кахлі, текстильні пломби, зброя.

Постановка проблеми. У науковій літературі зафіксовано більше двох десятків замків на території сучасної Закарпатської області України. Час виникнення більшості з них у якості городищ, як правило без належної аргументації, визначається IX – X ст. І начебто вже в X – XI ст., зі зведенням кам'яних стін, вони стають безпосередньо замками. Таке датування ключових пам'яток не узгоджується з часом утворення подібних кам'яних фортифікацій у північно-східній частині Карпато-Дунайського ареалу, ранній етап яких пов'язаний з кінцем XIII – першою половиною XIV ст. [2, old. 203-250].

У цій ситуації, для вирішення питань хронології, зокрема, для встановлення часу зведення укріплень на землях Закарпаття, виникла необхідність критичного аналізу свідчень письмових джерел і приділення більшої уваги археологічним даним. У 2007 році був утворений спеціальний загін археологічної експедиції Ужгородського національного університету, робота якого зосереджувалася на вивченні середньовічних пам'яток, які до того не мали конкретного археологічного матеріалу. Це стосується Виноградова, Королева, Броньки, Середнього, Сільця та Квасова. Також незначні роботи були проведені на площі, прилеглої до укріпленого палацу в Чинадієві, який в науковій літературі також зарахований до категорії замків. Основна мета першого етапу досліджень – утворення стратиграфічних колонок і встановлення на їх основі реальної хронології пам'яток. Розкопки перших же польових сезонів підтвердили доцільність застосування такої методики початково-го вивчення замків.

Одні з найбільш інформативних матеріалів були отримані на Середнянському замку, аналіз яких і є основною ціллю даної публікації. Дослідження місцезнаходження розпочалося весною 2008 року. Знаходиться замок в смт. Середне Ужгородського р-ну. На відміну від решти фортець Закарпаття, збудований на рівнині біля річки Велі. На сьогоднішній

день зі споруд найбільше збереглася житлова (розміри 18,6 x 16,5 м), яка становила основу архітектурного ансамблю. Її цокольний поверх поділений широкою стіною-перегородкою на дві увінчані напівсферичними стелями кімнати, з'єднані між собою невеликим проходом. Ззовні до кожної кімнати вели автономні вузькі проходи в північній та східній стінах споруди, в часи функціонування замку оснащені дверима. Під цими приміщеннями знаходилися підвали, до яких можна було потрапити по гвинтових сходах, встановлених з ретельно відшліфованих плит з білого каменю у північно-східному куті будівлі. Над цокольним поверхом функціонувала простора зала з високими вузькими вікнами, вхід до якої знаходився зі східного боку споруди. Будівлю увінчував чотириохскатний дах пірамідальної форми з усіченими кутами основи.

Навколо споруди був замковий дворик, оточений кам'яними стінами. Додаткова фортифікаційна система, у плані наближеної до квадратної форми, представлена двома лініями помітно знівельованих валів і ровів. Зовнішній вал обмежує площу пам'ятки – 200 x 200 м, майже вся територія якої значно зруйнована в ході будівельних і сільськогосподарських робіт місцевим населенням. Відчутного удару по замку нанесла і діяльність реставраторів, які знищили більшу частину центральної ділянки і змінили зовнішній вигляд валів і ровів, що не дозволяє говорити про їх реальну початкову висоту та глибину. В окремих місцях сучасна висота валів досягає 3,5 м. У ході робіт, за свідченнями старожилів, була зруйнована і штучна система циркуляції води (труби набору та зливу), що надходила з річки у рови з західного боку і витікала з них в напрямку млина зі східного. В даний час, у результаті застою дощової води, більша частина ровів заболочена.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про Середнянський замок існує цілий ряд легенд, які укорінилися не тільки в популярній, але і в

науковій літературі. Згідно них будівництво укріплення пов'язується з орденом тамплієрів. Цей регіональний міф зміцнів завдяки тому, що довгий період часу на основі «архітектурних особливостей» зведення замку помилково датувалося XII ст. При подібному хронологічному визначенні важко пояснити потрапляння до внутрішнього заповнення корінних стін центральної споруди уламків цегли, датування яких значно молодше запропонованого. Більше того, замки аналогічного планування на території Угорщини датуються більш пізнім часом, а саме періодом не раніше XV ст.

Крім цього відзначаємо, що вказана науковцями дата зведення замку суперечить даним письмових джерел, за якими можна встановити наступну послідовність пов'язаних з цим укріпленням подій. Населений пункт Середне, який у 1455 р. згадується вже як містечко, належав угорському роду Палоці. Незважаючи на те, що стрімке піднесення роду почалося ще за правління короля Сигізмунда, з початку XV ст. його представники займали високі державні посади та за вірну службу отримали значні володіння на північному сході Угорського королівства, вони не мали на своїх землях жодної фортеці. У 1414 р. Палоці отримали дозвіл на будівництво замку, але не скористалися ним, оскільки у 1429 р. їм дарували шарошпотоцьку домінію з замком Уйгель (Шатораляульгель) [1, old. 55]. У Середньому ж будівництво першої замкової споруди, яка згодом стала центром архітектурного ансамблю, було розпочато тільки наприкінці XV ст., разом з початком закладання винних підвалів.

Після Могачської битви 1526 р., в якій загинув останній представник роду, Антал Палоці, не залишивши за собою спадкоємця чоловічої статі, Середнянську домінію завдяки підтримці Яноша Саполяї вдалося прибрати до рук братам Добо. Саме в цей час розпочинається розбудова системи оборони навколо центральної замкової споруди, що підтверджує і таблиця біля входу до винних підвалів: «Викопані стараннями братів Добо, Ференца, Іштвана та Домокоша спадкоємців та власників Середнянського замку. Захисними стінами та ровом укріплено 1557 року Христового».

Після смерті єдиного спадкоємця братів, Ференца Добо молодшого замок спочатку перейшов у володіння Софії Перені, онучки Домокоша Добо, а після її смерті до нащадків Анни, сестри братів Добо [4, old. 416-419]. Онучкою Анни Добо була Жужанна Лорантфі, дружина Дьордя Ракоці I, і таким чином Середне у якості приданого опинилось у власності Ракоці. Згодом укріплення стало спільним володінням родин Форгач і Ілошваї. За свідченням урбарія 1689 р. «п'ять років тому замок був спалений повстанцями, але кілька приміщень якимось відремонтовані та перекриті соломною досі використовують». Занепад фортеці продовжувався і після визвольної війни, коли нею володіли Перені і Баркоці, але на підтримання споруди практично не витрачалося. З XIX ст. джерела згадують вже тільки руїни.

Виклад основного матеріалу. У 2008 році, з метою дослідження стратиграфічної ситуації і виходячи з можливої для проведення розкопок площі, вивчення замку археологічною експедицією Ужгородського університету почалося з території замкового дворика. Розкоп I (22 x 4 м) перерізав його від південного кута центральної будівлі до рову. Потужність культурного шару, який складався з прошарків глини різного кольору, від сірого до темно-сірого (в основі), сягала 2,8 м. Зведення кам'яних стін у XVI ст. було стратиграфічно підтверджене знахідкою фальшивої угор-

ської монети 1543 р. Фердинанда I (1526 – 1564 pp.). Наступний період (XVII – початок XVIII ст.) визначався кількісним збільшенням колекції матеріалу (керамічний посуд, кахлі та вироби з металу).

Для отримання додаткової інформації археологічна експедиція Ужгородського національного університету продовжила роботи у польовому сезоні 2017 року. Розкоп II (12 x 4 м) був прирізаний до північної бровки розкопу I. В основному, стратиграфічна ситуація ідентична простеженій під час попередніх досліджень. Виявлені фундаменти стін вдалося віднести до двох різних хронологічних горизонтів. Дві масивні широкі стіни, датовані початком XVI ст., йшли паралельно до східної стіни центральної вежі, утворюючи на краю замкового дворика своєрідну галерею, за межами якої починався рів. Наприкінці цього самого сторіччя або на початку наступного (не раніше 1588 року) між цією галереєю і центральною вежею була зведена ще одна потужна стіна, біля якої простежений ряд щільно розташованих ям. У цей же час побудована низка перемичок між старими і новими мурами, в результаті чого утворився новий комплекс малих приміщень.

У порівнянні з польовим сезоном 2008 року помітно збільшилася колекція виявлених індивідуальних знахідок (зброя, прикраси, побутові речі, монети, товарні пломби) [3, old. 56-59]. Майже всі здобуті матеріали датуються XVI – XVII ст. До більш раннього часу (XV ст.), скоріше за все пов'язаного з дозамковим горизонтом, належать лише три угорські монети (Сигізмунда Люксембурзького 1430-1437 pp., Владислава I 1440-1444 pp. і Матяша Корвіна 1489-1490 pp.). Дві з них фальшиві, що теж трохи омолоджує їх хронологію.

Керамічні вироби, представлені посудом і кахлями, в основному відносяться до заключного періоду використання укріплень у XVII ст. Асортимент посуду включає різноманітні форми столової кераміки (кубки, миски, тарілки, глечики, горщики, кришки), більшість якої орнаментовано нанесеними червоною фарбою прямими і хвилястими лініями, а також поливою зеленого або коричневого кольорів. В окремих випадках використовувалися комбінації білої, жовтої, блакитної і чорної глазурі.

Кяхлі, крім кількох екземплярів без поливи або з поліхромним розписом, вкриті глазур'ю зеленого кольору. Для оформлення середнянських печей було характерне використання різноманітних комбінацій геометричного та рослинного декору. В його доповнення в конструкціях печей XVII ст. використовувалися плитки із зображенням русалок, а також екземпляри, що оздоблювали верхівку печі з жіночим обличчям і цифрами 1637 або з образом янгола і цифрами 1632 та 1451.

Серед знахідок кахлів реалістичністю зображення виділяються два екземпляри XVI ст. На одному з них відтворений аристократ, одягнений за тогочасною модою з нагрудною прикрасою, що підтверджує його високий соціальний статус (рис. 1). На другій плитці – постать Ісуса Христа з страждальним виразом обличчя, якого підтримує янгол. Аналогії останній відомі з Королівського замку Нялаб і пам'яток на території Румунії.

Предмети озброєння представлені кулями до рушниць діаметром до 1 см і гарматними ядрами малого калібру (4-5 см).

В колекції монет польового сезону 2008 року простежена певна закономірність: домінування угорських номіналів XVI ст., в основному другої половини цього сторіччя, а також сілезьких польських, литовських та шведських монет першої половини

XVII ст. (рис. 2). Виявлені і п'ять фальшивих номіналів, два з яких XV ст., два – XVI ст., один – першої половини XVII ст.

У горизонті XVII ст. знайдена ціла серія стрілок від настінних годинників і ковані елементи обкладинок книжок. Більшість з них прикрашена геометричним декором, одна книжкова оковка гравірована рослинним декором з боків, а в центрі зображення – коронований двоголовий австрійський орел. Одна мідна застібка зі слідами позолоти оздоблена лебединою головою (рис. 3).

Важливу інформацію для хронологічного визначення будівельних горизонтів Середнянського замку і встановлення особливостей життєдіяльності його населення несуть знахідки товарних пломб (9 екземплярів), які в такій концентрації на території Закарпаття виявлені вперше. Середнянські екземпляри виступають чіткими індикаторами напрямків регіональної торгівлі наприкінці XVI – на початку XVII ст. Це дві великі пломби з Вєхови (колишній Фрауштадт), одна з Гданська, а також маленькі пломби з так званим гмерком, походження яких найімовірніше також пов'язане з територією Польщі. Їх аналіз, у комплексі з матеріалами інших пам'яток мікрорегіону дозволяє говорити про активізацію на вказаних землях у цей час північного (польського) торговельного напрямку.

Археологічні роботи експедиції Ужгородського національного університету на Середнянському замку були продовжені і в польовому сезоні 2018 року. Розкоп III (12 x 4 м) був прирізаний до північної бровки розкопу II. На даній ділянці зафіксована подібна до простеженої раніше стратиграфічна ситуація. Засвідчене продовження виявлених у розкопах I та II фундаментів стін двох різних будівельних горизонтів. На краю замкового дворику далі йшли дві потужні паралельні стіни початку XVI ст. Продовження мала і зафіксована між ними та центральною житловою спорудою стіна, побудована наприкінці XVI ст. Біля неї виявлений ряд глибоких стовпових ям. На даній ділянці простежена перемичка між вказаними мурами, яка утворила мале приміщення.

Як і в попередньому польовому сезоні виявлено солідна колекція індивідуальних знахідок (зброя, прикраси, побутові речі, монети, товарна плomba). За винятком однієї пластини з обкладинки книги кінця XV ст., всі речі датуються XVI – XVII ст.

Кераміка, в основному, представлена посудом і кахлями XVII ст. Асортимент посуду подібний до виявленого раніше. Він включає різноманітні форми столової кераміки (кубки, миски, тарілки, глечики, горщики та кришки). Більшість посудин орнаментовано нанесеними червоною фарбою прямими і хвилястими лініями. Рідше застосовувалася полива жовтого, коричневого або зеленого кольорів.

Переважає більшість кахлів вкрита глазур'ю зеленого кольору. Іноді зустрічаються екземпляри без поливи або з поліхромним розписом. З мотивів орнаментативної на даній ділянці домінують комбінації геометричного та рослинного декору. Також знайдені вже відомі за минулими розкопками серії кахлів з зображенням русалок двох різних типів, а також

фрагменти екземплярів верхнього обрамлення печей з образом янгола і цифрами 1451. Серед поліхромних кахлів виділяються два екземпляри XVII ст. На одному з них відтворений стилістично зображений вершник, на другому – міфічні тварини. В основі кольорової гами цих знахідок жовтий, блакитний та темно-коричневий кольори.

Предмети озброєння традиційно представлені набором куль до рушниць діаметром до 1 см і двома залізними гарматними ядрами калібру 4,5 см. Дана зброя датується XVII ст. і відноситься до завершального етапу функціонування замку. Окремо відзначимо знахідку елемента замка рушниці цього ж хронологічного зрізу, який дозволяє конкретизувати типологію комплексу озброєння солдат Середнянського замку.

В колекції монет на дослідженій ділянці простежена дещо відмінна від результатів попередніх розкопок ситуація. Домінують не тільки польські та шведські, але й угорські номінали першої половини XVII ст. На деяких з них простежені частини тканини, що в комплексі з компактністю залягання свідчить про їх знаходження або в одному втраченому гаманці, або їх входження до складу завернутого в тканину скарбу. Одним уламком польського номіналу першої половини XVII ст. поповнилася і колекція фальшивих монет Середнянського замку, загальна кількість яких досягла семи.

У горизонті XVI ст. знайдено три ковані елементи обкладинок книжок, один з яких має готичні, а два – ренесансні риси. Інші індивідуальні знахідки XVI – XVII ст. представлені різноманітними накладками, набійками каблуків, замком, ключами і іншими речами, характерними для ранньомодерних пам'яток регіону. Окремо відзначимо знахідку грузил для ткацького верстату, що свідчить про виготовлення сукна і безпосередньо на замку. В минулі роки на основі аналізу серії товарних пломб був зафіксований факт постачання до Середнього ткацької продукції з Польщі наприкінці XVI – першій половині XVII ст. У польовому сезоні 2018 року ця категорія знахідок поповнилася ще одним екземпляром від рулону сукна з чеського міста Йіхлави. Вона разом з цілою серією монет ще раз підтверджують висновок про активізацію в мікрорегіоні в другій половині XVI ст. торгівлі з північного напрямку.

Висновки. Весь набір археологічного матеріалу, отриманий в ході дослідження Середнянського замку в 2008, 2017 та 2018 роках, датується не раніше другої половини XV ст., що хронологічно співпадає з зафіксованими в письмових джерелах датами. В комплексі зі здобутими археологічними даними вони дозволяють визначити зведення будівлі біля р. Вели кінцем XV – початком XVI ст. Хронологічна атрибуція будівельних горизонтів свідчить, що на середину XVI ст. ця споруда стала ядром великого замкового комплексу, функціонування якого фіксується до початку XVIII ст. Отже, на даний час «тамплієрський» етап функціонування замку можна з впевненістю віднести до категорії «туристичних міфів», впровадження якого до наукової літератури значно спотворило реалії середньовічної історії краю.

Список використаних джерел

1. Engel P. A nemesi társadalom a középkori Ung megyében. Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1998.
2. Prohnenko I., Mojszesz V., Zsilenko M. Kárpátalja középkori és kora újkori várainak kutatása // A nyíregyházi Jós András Múzeum Évkönyve. Nyíregyháza, 2013. LV. Old. 203-250.
3. Prohnenko I., Zsilenko M. A szerednyei vár kutatása // Várak kastélyok templomok. Évkönyv 2017. Kőkönyv: ZIMédia Kiadó, 2017. Old. 56-59.
4. Takáts S. Régi magyar kapitányok és generálisok. Budapest: Genius Kiadás, 1928.

SUMMARY
THE QUESTION OF SEREDNYE CASTLE'S DATING

I. Prokhnenko (Uzhhorod)

Within last decade a significant increase in number of field archeological studies of medieval and early modern times' sites is evident in Zakarpats'ka oblast of Ukraine. The medieval group of expedition of Uzhhorod National University, led by Igor Prokhnenko, scientists' main attention has been drawn to study of fortified points in Vynohradiv, Korolevo, Serednye, Bron'ka, Kovaszo, Siltse, Visk, and Chynadievo. The castle of Serednye is located near the village of Serednye, Uzhhorod district of Zakarpats'ka oblast of Ukraine, is distinguished by a very rich cultural layer, a complicated stratigraphy, and a significant number of finds. The history of the castle is well represented in the scientific literature. However there are only few publications of actual facts proven by data from the written sources. It is especially true about the early periods of Serednye functioning which are represented by rare single mentions in documents. Stone-made fortifications around the central fortified palace had been raised at the middle of XVI century and Serednye turned into castle. Since that time and till the beginning of XVI – XVII centuries its owners had frequently changed. In spite of very rich history of the castle, only irregular minor archeological studies took place on the site and its surroundings in the past. Since 2008 expedition of Uzhhorod National University started studying. During 2008, 2017 – 2018 three excavation sites have been set up in central part of the monument near fortified palace on the area of 150 sq. m. The depth of the cultural layer varied from 1.5 to 2.5 m. A significant collection of materials has been found during the works, in particular: thousands fragments of ceramic utensils, the stove-tiles, bone, glass, and metal products (household items, crafts' tools, fragments of clothing, decorations, textile seal, coins, and weapons). The general dating of the finds is the end of XV – XVII centuries. Castle's inventory review, it is worth to mention that analysis of both stratigraphic situation and discovered finds suggests operation of fortifications from the end of XV until XVII centuries. This dating does not contradict the written sources, but seriously contradict with data represented in the scientific literature. Undoubtedly further archeological studies and analysis of a large number of written sources will provide additional information and specify the history of this key fortification.

Keywords: Serednye, castle, written sources, dating, ceramics, stove-tiles, textile seals, coins, weapons.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Рис. 1. Середнянський замок. Кахля з зображенням аристократа.

Рис. 2. Середнянський замок. Монети.

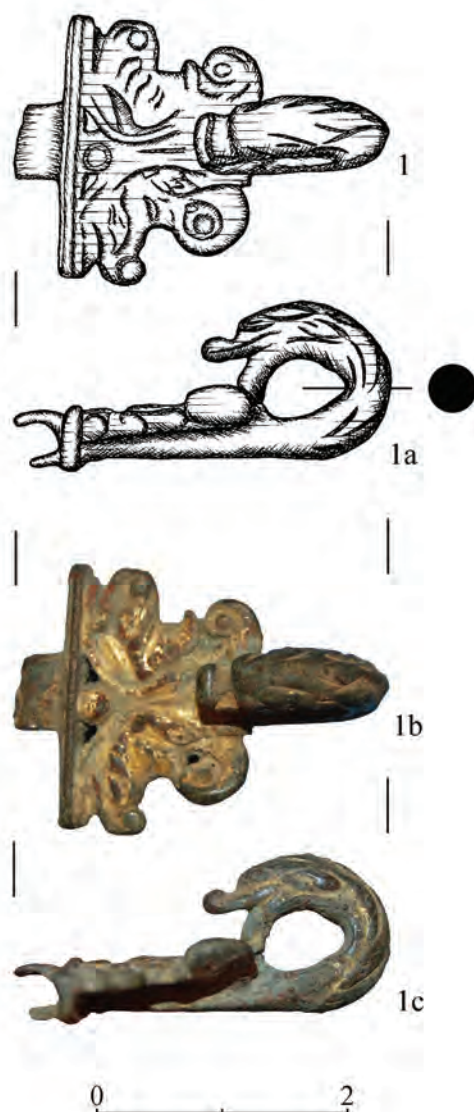

Рис. 3. Середнянський замок. Мідна застібка зі слідами позолоти.